

IZGRADNJA POVJERENJA

Pula, 14. listopada 2017.

U okviru uvodnih riječi konferencije; Mirka Klarina, SENSE, Vesne Teršelič, *Documenta*, Elme Hašimbegović, *Historijski muzej Bosne i Hercegovine* te Jelene Krstić, *Fond za humanitarno pravo*, Beograd, nakon što je organizatora predstavila Mina Vidaković, SENSE, govornici/ce su istaknuli važnost afirmacije teme uništavanja kulturnog i vjerskog naslijeđa u ratnim sukobima na područjima post-jugoslavenskih zemalja koje su tijekom 90.-ih ih početkom 2000.-tih bile zhvaćene ratnim sukobima. Poduhvat u koji su partnerske organizacije na čelu sa SENSE ušle obuhvatio je sve procesuirane slučajeve uništavanja kulturnih i vjerskih objekata kojima se bavio Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u proteklih 20 godina.

Unatoč toga što je Haški sud procesuirao relativno mali broj slučajeva, već sama činjenica da su u Statut MKSJ uključeni i zločini nad kulturnom i vjerskom baštinom je značajan presedan u području sudskog gonjenja i presuda odgovornima za takve zločine.

Partnerske su organizacije, svjesne toga da postoji određena limitiranost u prikazu materijala vezanih uz uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa, upravo stoga što se u glavnini prikazuju slučajevi uništavanja baštine kojima se bavio Haški sud, dio prezentiranih materijala posvetili neprocesuiranim zločinima uništavanja baštine kao i uništavanju kulturne baštine vezane uz naslijeđe Drugog svjetskog rata. Na taj način su željeli pokazati svoje duboko poštovanje i razumijevanje važnosti ove teme u području u kojem kulturno i vjersko naslijeđe funkcionira kao jedna od vrlo važnih odrednica kolektivnog identiteta neke zajednice, ali i individualnog identita pojedinca/pojedinke.

Pritom se polazilo od čvrsto utemeljene pretpostavke da je uništavanje kulturne i vjerske baštine vrlo jasno bilo u vezi sa etničkim čišćenjima koja su se provodila na pojedinim područjima bivše Jugoslavije i ni u kojem slučaju se ne mogu tretirati kao kolateralna šteta.

Govornici/ce su u ime partnerskih organizacija izrazili veliko zadovoljstvo što je nakon predstavljanja interaktivnog narativa, a potom i postavljanja izložbi u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, te otvorenja Centra u Prištini koji se prvenstveno zasniva na materijalu koji je tijekom sedamnaest godina posvećenog rada u Haagu prikupila Agencija SENSE, otvoren i SENSE Centar za tranzicijsku pravdu u Puli, koji ima potencijal biti nepresušni izvor podataka za istraživače koji se bave tranzicijskom pravdom ne samo iz regije već i iz čitavog svijeta.

Osim kao istraživački centar, SENSE ima veliki potencijal djelovati i kao obrazovni centar koji će biti na raspolaganju svima onima koji kroz svoje formalne i neformalne programe edukacije imaju za cilj mlade naraštaje uputiti na izvorište dokazanih činjenica o tome što se događalo tijekom ratnih sukoba na području nekadašnje Jugoslavije.

I. Panel: Razumijevanje uloge kulturnog naslijeđa u izgradnji identiteta i ratovima u bivšoj Jugoslaviji

Nakon uvodnih riječi organizatora konferencija je nastavljena izlaganjima i raspravom na temu *Razumijevanje uloge kulturnog naslijeđa u izgradnji identiteta i ratovima u bivšoj Jugoslaviji*. Govornici/ce su bili: Helen Walasek, ekspertica u području zaštite kulturnog naslijeđa i autorica knjige *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*; Višnja Kisić, Europa Nostra; Derviš Hadžimuhamedović, arheolog, Mladi i naslijeđe. Sesiju je moderirala Borka Pavičević, direktorica Centra za kulturnu dekontaminaciju iz Beograda.

U uvodnoj riječi, **Borka Pavičević** istaknula je nekoliko teza. Jedna od njih jest da smo svjedoci vremena u kojem je počinjen genocid, urbicid, kulturocid, knjigocid... Pritom posebnu pozornost treba posvetiti tome da je uništavanje i stvaranje nečeg novog teklo paralelno; istovremeno dok su se uništavali antifašistički spomenici, nicali su objekti „divlje gradnje“. Kič je postao opće mjesto, a tranzicija društvene imovine provedena je na način koji bi se mogao nazvati „otimačinom“.

Nakon uvodnog obraćanja, riječ je preuzela **Helen Walasek**, ekspertica u području zaštite kulturnog i vjerskog naslijeđa koja je 2000. i 2001., u Bosni i Hercegovini zajedno sa arheologom Richardom Carltonom napravila prvu opsežnu procjenu uništenih povijesnih spomenika te je i autorica knjige *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*.

Helen Walasek je na početku svog izlaganja istaknula vezu između uništavanja kulturne i vjerske baštine i etničkog čišćenja te činjenicu da je uništavanje kulturne i vjerske baštine na području post-jugoslavenskih republika bilo hotimično, sustavno i najvećih razmjera na području Europe nakon Drugog svjetskog rata.

Izdvojila je nekoliko skupina aktera koji imaju vrlo važno mjesto u priči o uništavanju kulturnog i vjerskog naslijeđa; žrtve, počinitelji i međunarodna zajednica.

Žrtve u smislu da će ostvarivanje pravde za žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji biti važan poligon za testiranje međunarodnog humanitarnog prava i zaštite ljudskih prava, i to ne samo u vezi s općepoznatim oblicima kršenja ljudskih prava nego i onim vezanim uz zaštitu i očuvanje kulturnih i vjerskih objekata.

Počinitelji zauzimaju istaknuto mjesto u ovoj priči jer je samo kroz procesuiranja počinitelja moguće postići punu afirmaciju kulturnog i vjerskog naslijeđa kao jednog od glavnih dijelova kulturnog identiteta neke zajednice kao i razumijeti štetu koju određena zajednica trpi ukoliko se razara njezino identitesko tkivo.

Međunarodna zajednica je važna jer se preko međunarodnih dokumenata koji počivaju na ideji o univerzalnoj važnosti kulturnih dobara za ljudski rod, kulturna i vjerska baština može zaštititi. (Haška konvencija, 1954., Statut MKSJ-a) Razvoj međunarodnog humanitarnog prava je proširio osnovu za zaštitu kulturnih dobara kompleksnijim razlozima kao što su pravo naroda da uživa u svojoj kulturnoj baštini i uvažavanje veze između kulturne baštine i identiteta.

Na tragu tvrdnje o ulozi međunarodne zajednice Helen Walasek ističe da je na događaje u Bosni i Hercegovini i uništavanje kulturne i vjerske baštine prvo reagiralo Vijeće Europe, kada je Parlamentarna skupština Vijeća Evrope u izvještaju s početka 1993. godine o situaciji u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj upozorila da je u toku „kulturna katastrofa u srcu Europe“.

Unatoč toga što je dijelom došlo do rekonstrukcije nekih uništenih objekata u drugim slučajevima svjedočimo tome da su oni nestali sa lica zemlje. Što dovodi do zaključka da se njihovim uništenjem nastojao zatrti svaki trag življena neke zajednice koja je na tom području postojala i kojoj je određeni kulturni ili vjerski objekt bio sastavni dio kako identiteta, tako i života.

Višnja Kisić, generalni sekretar organizacije Europa Nostra Serbia, u svojem je radu primarno orijentirana na područje upravljanja kulturnim nasljeđem, područje različitih interpretacija nasljeđa, javnim politikama te strategijskim upravljanjem baštinom kao modelom generiranja društvenih vrijednosti.

U okviru sudjelovanja u ovom panelu posebno je istaknula problematiku vezanu uz kulturnu baštinu kojoj je okosnica identitet – refleksija – današnje očitovanje. Ono što ona smatra iznimno važnim jest povezivanje nasljeđa i kulturnih politika sa različitostima među pojedinim etničkim skupinama koje se u određenom povijesnom momentu mogu manifestirati kroz konflikt. Tokom oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji kulturno i vjersko nasljeđe nije korišteno samo kao fizička meta već je igralo i veliku ulogu u revizionističkim i oprečnim tumačenjima prošlosti koja su korištena za radikalnu političku transformaciju, za podsticanje etno-nacionalnih kulturnih identiteta, kao i za etno-nacionalističku mobilizaciju stanovništva. Sukobljeni nacionalistički

diskursi o prošlosti, teritoriju i “nerešenim istorijskim nepravdama” hranili su fizičko nasilje među etnički različitim grupama, te podsticali uništavanje onog nasljeđa koje je označeno i shvaćeno kao simbolički važno za suprotstavljenu zajednicu.

Na tragu toga smatra da bismo trebali preispitati dosadašnji odnos prema prošlosti i njezinom nasljeđu, kao i odnos prema postojećim različitostima među kulturama, nacijama i generacijama. Osobito je to važno sada kada se povećava fragmentiranost unutar Europske zajednice koja ugrožava europski kulturni prostor. Smatra da je potrebno ponovno razmisliti o odnosu prema povijesti i nasljeđu te pritom usmjeriti razmišljanje ka iznalaženju kreativnijih i konstruktivnijih puteva za izgradnju zajedničke europske budućnosti.

Derviš Hadžimuhamedović, po zanimanju je arheolog. Od 2012. godine uključen je u aktivizam na zaštiti naslijeđa kroz projekte civilnog društva, a od 2014 jedan je od koordinatora Međunarodne ljetne škole "Mladi i naslijeđe" u Stocu, u Bosni i Hercegovini. Derviš Hadžimuhamedović nam je kao mlad čovjek opisao rad ljetne škole koja se svake godine organizira u Stocu. Program međunarodne ljetne škole organizira Međunarodni forum Bosna uz podršku Foruma mladih Stolac, Udruženja za obnovu građanskog povjerenja u općini Stolac i Odreda izviđača „Stari grad“ Sarajevo. Ljetna škola okuplja mlade iz različitih zemalja širom svijeta i pruža im mogućnost da daju svoj doprinos oporavku i obnovi jedne pluralne zajednice razorene ratom i ideološkim predstavama o nepomirljivim razlikama. Suprotstavljajući se aktualnom poimanju identiteta i razlike, škola jača razvoj građanskog društva zasnovanog na uzajamnoj toleranciji i povjerenju. Sam program ima nekoliko aspekta koji se međusobno dopunjuju: skup usklađenih radnih aktivnosti, niz praktičnih radionica o zanatima i zaboravljenim vještinama, brojne obrazovne aktivnosti, rekreativni aspekt za neformalno druženje i kulturne susrete. Aktivnosti Škole odvijaju se u tri objekta restaurirana tokom ljetnih škola organiziranih proteklih godina – Podgradskog konaka, Kude međunarodnog dijaloga i pomirenja 1, uz

korištenje očišćenog prostora Kude međunarodnog dijaloga i pomirenja 2 i 3. Na Školi se ostvaruje sinergija mladih i nasljeđa i izraziti je primjer dobre prakse kako se sa mladima može raditi na očuvanju kulturnog i vjerskog nasljeđa.

II. Panel: *Suđenja za uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa pred MKSJ-om i drugim sudovima: presedani, izazovi i budući koraci*

U drugom panelu konferencije koji se bavio temom *Suđenja za uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa pred MKSJ-om i drugim sudovima: presedani, izazovi i budući koraci* govornici/ce su bili: Serge Brammertz, glavni tužitelj MKSJ; Andras Riedlmayer, ekspert u području kulturnog i vjerskog naslijeđa Balkana; Jasmina Dolmagić, zamjenica glavnog državnog odvjetnika RH; Marko Sjekavica, monitor suđenja za ratne zločine. Panel je moderirala Vesna Teršelič, voditeljica Documente.

U uvodnoj riječi, **Vesna Teršelič** istaknula je potencijal koji novootvoreni SENSE Centar za tranzicijsku pravdu te činjenicu kako je agencija Sense „svladala zadatak koji nisu vlade u regiji“: pronašla je način za prenošenje činjenica dokazanih na Haškome sudu u zemlje bivše Jugoslavije. Istaknula je da je to prvi korak u naporu da mladi povijest počnu učiti iz činjenica, umjesto iz suprotstavljenih političkih konstrukcija. Uz ulogu koju je MKSJ imao u procesuiranju zločina koji se odnose na kulturne i vjerske objekte, istaknula je i ulogu nacionalnih sudova u daljnjem procesuiranju ratnih zločina uz kojih su neki zasigurno vezani uz uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa. Važnost njihova budućeg rada se pojačava time što Haški tribunal završava s radom, u studenom 2017. očekuju se dvije zadnje presude - u slučaju Ratko Mladić prvostupanjska, i u slučaju Prlić drugostupanjska presuda. U iščekivanju ovih presuda u regiji su već podignute tenzije.

Nakon uvodnog obraćanja, riječ je preuzeo **Serge Brammertz**, glavni tužitelj MKSJ-a. Konstatirao je da se kao neupitna činjenica tijekom sudskih procesa u Haagu utvrdilo da je uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa u direktnoj vezi s etničkim čišćenjem te da su se uništavanjem kulturnog i vjerskog naslijeđa jedne etničke grupe sustavno nastojao zatrti dokazi o njezinom obitavanju na određenom prostoru. Usto, uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa imalo je za cilj i destrukciju identitetskih obilježja osobito prisutnih u manjim ruralnim zajednicama. Unatoč malog broja predmeta u kojima je optužnica sadržavala i zločine uništavanja kulturne i vjerske baštine, MKSJ je ustvrdio vezu između etničkog čišćenja i uništavanja kulturne i vjerske baštine, te je ta povezanost ostala vrlo važan dio njegov naslijeđa.

U pokušaju objašnjenja zašto uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa nije bilo predmetom više optužnica, razaranje kulturne i vjerske baštine uključeno je u 16 optužnica, glavni tužitelj MKSJ-a istaknuo je da je masovno uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa vrlo teško za istraživanje i prikupljanje dokaza i to zato što je pristup mjestima zločina vrlo limitiran. Usto je u tom segmentu prisutna i problematika odnosa direktnih počinitelja/uništavatelja i osoba odgovornih po zapovjednoj odgovornosti jer pravna teorija i praksa imaju svoje zakonitosti. Najveći problem međunarodnih tribunala je uspostavljanje veze između počinjenih zločina i zapovjedne odgovornosti. Morate povezati lanac nadležnosti i dokazati da je vojni ili politički lider zaista imao kontrolu nad onima koji su

činili zločine, je li sam činio zločine, ili ih nije želio spriječiti ili nije kažnjavao one koji su ih činili. Masovno uništavanje kulturne i vjerske baštine tijekom ratova na području bivše Jugoslavije zahtijevalo višestruko promišljanje i inovativnost u pravnom procesuiranju takvih događaja i u pristupu baštini te unatoč tomu što je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u proteklih 20 godina procesuirao relativno mali broj slučajeva uništavanja kulturnih i vjerskih objekata, uključivanje zločina nad kulturnom i vjerskom imovinom u Statut MKSJ te postavljanje presedana u području sudskog gonjenja i presuda odgovornima za takve zločine, predstavljaju važan korak u jačanju i primjeni međunarodnih instrumenata za zaštitu kulturnih i vjerskih objekata u vrijeme sukoba.

Glavni tužitelj Haškoga suda predložio je da međunarodno pravo treba unaprijediti odredbama o kažnjavanju vojnih zapovjednika koji zaštićene objekte kulturne baštine koriste kao vojne objekte, čime ih pretvaraju u legitimne vojne ciljeve. Odredba međunarodnoga prava prema kojoj zaštićeni objekt kulturne baštine može biti legitiman vojni cilj ako ga suprotna strana koristi u vojne svrhe jako otežava sankcioniranje ratnoga uništavanja kulturne baštine, jer je tužiteljima najčešće vrlo teško dokazati kako uništeno kulturno dobro nije korišteno u vojne ciljeve. Primjer Staroga mosta u Mostaru jedan je od takvih primjera.

Glavni tužitelj MKSJ-a također je naglasio da će se dugoročni utjecaj ostavštine Tribunala u smislu uspostave stabilna sudska praksa tek vidjeti, te je izrazio nadu da će SENSE Centar u Puli, biti mjesto gdje će buduće generacije moći razumjeti istinu o onome što se dogodilo na temelju činjenica koje je Tribunal "dokazao izvan razumne sumnje i presuda koje je donio".

Nakon glavnog tužitelja MKSJ-a, Sergeja Brammertza, riječ je preuzeo **Andras Riedlmayer**, ekspert u području kulturnog i vjerskog naslijeđa Balkana, koji je u svom izlaganju stavio naglasak na nekoliko stvari. Eksperti koji su istraživali kršenja pravila međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije jasno su uočili povezanost između počinjenih zločina koji su bili usmjereni na uništavanje kulturnog identiteta pojedinih etničkih grupa i istodobnog uništavanja njihovog kulturnog naslijeđa. Zločini usmjereni direktno protiv ljudi i zločini usmjereni na uništavanje kulturne baštine su bili povezani ne amo na simboličkoj razini, već se u nekim slučajevima radilo i o materijalnoj povezanosti u izvršenju zločina. Kao primjer je naveo slučaj u brčkom u kojem se kamenje srušene džamije koristilo za prikrivanje masovnih grobnica. Od sredine 90.-ih postalo je savim jasno da postoji uska veza između etničkog čišćenja i uništavanja kulturnog naslijeđa, ali je prošlo više od jednog desetljeća da se neki od ratnih zločinca koji su bili odgovorni za spregu te dvije metode uništavanja jednog naroda, privedeni pravdi. Kao primjer za takav slučaj naveo je Radovana Karadžića i Ratka Mladića.

U međuvremenu, 1998.–1999., u vrijeme ratnog sukoba na Kosovu, priča se ponavlja. U proljeće 1999. godine više od 800,000 Albanaca moralo je napustiti svoje domove, a zločini protiv čovječnosti opet su bili u uskoj vezi s uništavanjem kulturnog naslijeđa. Utvrđeno je da je u to vrijeme 155 objekata kulturne i vjerske baštine bilo oštećeno ili uništeno. Andreas Riedlmayer je nakon završetka konflikta i dolaska KFOR-a na Kosovo u lipnju 1999., kontaktirao UNESCO i pitao namjeravaju li provesti istraživanje i ustanoviti što je od kulturnog i vjerskog naslijeđa uništeno, na što je dobio odgovor da UNESCO poduzima takve aktivnosti jedino na inicijativu zemalja članica, što ovdje nije bio slučaj. Tako je odlučio sam sa kolegom arhitektom Andrew Herscherom poduzeti korake kako bi rasvijetlio stanje koje je vladalo na Kosovu. Proveli su mjesec dana istražujući i dokumentirajući situaciju sa uništenim kulturnim i vjerskim nasljeđem na Kosovu. Pokazao je nekoliko primjera uništenja

na koja su naišli: ostatke srušene džamije u Bajë / Banja, u Drenovačkoj regiji, interijer barokne crvene džamije u Peći, knjižnica Hadum Sulejman Age, Kula Jashar Pashe, Bijela džamija u Suvoj Reci i mnogi drugi. Više od 90% kulturnih i vjerskih spomenika bilo je uništeno od strane srpskih snaga, ali ni jedan počinitelj zbog toga nije kažnjen.

Dokazi koje je Readlmayer mogao ponuditi Tribunalu bili su vrlo znanaszveno utemeljeni. Baza podataka koju je prikupio sadržavala je i geografske koordinate na kojima se nalazio svaki uništen spomenik. Napravljena je bila mapa na kojoj su bili označeni uništeni spomenici. U svoje istraživanje i bazu podataka Andreas Riedlmayer je uključio i istraživanja i dokumentiranje uništenih katoličkih i pravoslavnih vjerskih objekata.

Jasmina Dolmagić, zamjenica glavnog državnog odvjetnika RH, istaknula je da na razini nacionalnog pravosuđa u RH slučajevi procesuiranja kaznenih djela uništavanja kulturnih i povijesnih spomenika (čl. 130. OKZ-a RH) nisu brojni.

Marko Sjekavica, monitor suđenja za ratne zločine i muzeolog istaknuo je da uništiti baštinu znači pokušati modificirati, falsificirati, osakatiti, odstraniti i ubiti identitet društvene grupe kojoj ona pripada. Raznolikost društvenih grupa reflektira se u mnogostrukosti njihovih identiteta. Identitet predstavlja dinamičnu i slojevitu kategoriju za koju vrijedi pravilo da različite situacije aktiviraju različite vrste i različite segmente identiteta. U toj dinamici društvenih odnosa, identiteti se međusobno sukobljavaju. Identiteti, a time i baština kojom se oni manifestiraju, postaju posebno ugroženi u revolucijama, ratovima, socijalnim previranjima i drugim promjenama težišta društvene moći. Iza sustavnog uništavanja baštine, obično stoji grupa s dovoljno jakom pozicijom moći, koja je u stanju nametnuti se kao dominantna i osigurati si legitimitet i legalitet svojih postupaka. Iako destruktivan odnos prema baštini nije momentum novum ratova na području bivše Jugoslavije u kontekstu karakterizacije ratova 90.-ih pojam "kulturocida" veže se uz njemu srodan pojam "urbocida". Sustavno uništavanje baštine neke društvene skupine radi uništavanja njezina identiteta, heritocid, pretpostavlja izvjesno razumijevanje značenja, dosega, mehanizama i zakonitosti funkcioniranja baštine i njezine uloge u kolektivnom pamćenju. Ona najčešće obuhvaća određeni predumišljaj (dolos praemeditatus) ne nužno samog direktnog počinitelja, ali zasigurno predumišljaj onoga tko idejno, ideološki i misaono orkestrira baštinskim razaranjem.

Unatoč toga što slučajevi procesuiranja kaznenih djela uništavanja kulturnih i povijesnih spomenika nisu brojni Marko Sjekavica je spomenuo predmet optuženog Ranka Birača, koji je nepravomoćno osuđen na dvije godine zatvora za organiziranje i potpuno rušenje i odvoz ostataka višestruko minirane katoličke crkve sv. Ivana Nepomuka u Glini u presušeno riječno korito, možda je i jedini od odnosnih primjera. Iako je "Mišljenje o stepenu oštećenosti crkve" nadležnog stručnog tijela zagovaralo zaštitu ostataka crkve radi buduće restauracije, političko tijelo paradržavne tvorevine Republike Srpske Krajine, čiji je i optuženik bio član, odlučilo je ruševine "sravnati" sa zemljom i time izbrisati svaki spomen hrvatske prisutnosti na okupiranim područjima. Posebna važnost provedenog kaznenog postupka jest u tome što bi mogao predstavljati početak drukčije prakse u kojoj bi se kaznile osobe odgovorne za brojne primjere razaranja baštine.

U okviru svog izlaganja Sjekavica je usporedio destruktivne porive koji su vodili uništavanju kulturne baštine tijekom 90.-ih te uništavanje spomenika vezanih uz NOB.

Rasprava koja je uslijedila nakon panela *Suđenja za uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa pred MKSJ-om i drugim sudovima: presedani, izazovi i budući koraci* može se sažeti kroz nekoliko pitanja i komentara. Predstavnici Državnog odvjetništva Jasmini Dolmagić bilo je upućeno pitanje o dostupnosti baze podataka o osobama protiv kojih je podignuta kaznena prijava. Prema njezinim riječima bazu podataka nije moguće učiniti dostupnom u potpunosti, a njezina djelomična dostupnost u ovoj fazi rada Državnog odvjetništva RH nije moguća jer RH ne raspolaže materijalnim sredstvima koja su potrebna za takav zahvat.

Nadalje, Zoran Pusić uputio je pitanje glavnom haškom tužitelju u vezi prvostupanjskih presuda koje su na Haaškom tribunalalu izrečene A. Gotovini i M. Markaču te potom, oslabavajućih presuda koje su nastupile. Obzirom na nesvodivu razliku u spomenutim kaznama želio je čuti mišljenje glavnog haaškog tužitelja o vjerodostojnosti Haškog suda i primjeru sudske prakse koju je Tribunal trebao postaviti kao nasljeđe nacionalnim pravosuđima nakon svoga zatvaranja. Serge Brammertz na to je odgovorio da se njegovo mišljenje o Žalbenoj presudi u predmetu Gotovina i Markač nije promijenilo, ali da svi moraju presude većine u Žalbenom vijeću i onda kad se u osnovi ne slažu s ishodom.

Drago Pilsel upitao je glavnog tužitelja je li zadovoljan radom Haškog suda sada kad je Tribunal pred zatvaranjem, na što mu je Serge Brammertz odgovorio da o intimnoj strani svoga zadovoljstva naravno neće govoriti, ali da se svakako radi o očekivanjima koja netko ima prije određenog poduhvata. Ukoliko su ona razumna, veća je vjerojatnost da će i očekivanja u finalu biti više zadovoljena.

Panel III.: Uloga naslijeđa u poslijeratnoj obnovi, izgradnji mira i suradnji: pouke različitih pristupa

U sklopu panela III. *Uloga naslijeđa u poslijeratnoj obnovi, izgradnji mira i suradnji: pouke različitih pristupa* govorili su: Lejla Hadžić, CHWB; Drago Pilsel, novinar i teolog; Goran Božičević, MIRamiDA Centar; Mirzah Fočo, član Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Moderatorica panela je bila Višnja Kisić, Europa Nostra Srbija.

U uvodnoj riječi **Višnja Kisić** istaknula je da je dio osmišljene ratne strategije obuhvaćao i ciljano devastiranje kulturnog i vjerskog naslijeđa rezultirajući u razmjerama neviđenim u Europi od Drugog svjetskog rata. Ciljajući na nasljeđe jedne zajednice, ovi napadi nisu samo slali poruku "Ne želimo vas ovde!" toj zajednici, već su istovremeno uništavali i sjećanja na multietničku zajedničku prošlost i suživot koji je stoljećima karakterisao Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Kosovo. Ovo su bile simboličke poruke o nemogućnosti suživota i zajedničke

budućnosti koje su dominantne i danas. Dokrajčivanje zajedničke jugoslavenske prošlosti podrazumjevalo je i različite revizije historije Jugoslavije kao i masovno uništavanje zajedničkog socijalističkog naslijeđa i mjesta sećanja. Sve ovo zajedno činilo je moćnu praksu brisanja sjećanja na multikulturalne ideološke osnove, klasnu jednakost, antifašistička stremljenja i solidarnost koje su bile ujedinjujuće ideje tijekom postojanja Jugoslavije.

Nakon uvodničarke riječ je preuzela **Lejla Hadžić**, izvršna je direktorica organizacije Kulturno nasljeđe bez granica Albanija (CHWBA). Kako je Lejli bazično područje obrazovanje je arhitektura, nakon čega se specijalizirala u području konzervatorstva i upravljanja kulturnim nasljeđem, radila je u različitim zemljama Zapadnog Balkana, angažirajući se u post-ratnom oporavku i konzervatorstvu. Lejla Hadžić u svojem je izlaganju govorila o modernim pristupima očuvanju i restauraciji devastiranih spomenika koji pripadaju kulturnoj i vjerskoj baštini. Posebno je naglasila ulogu mlađih naraštaja u tom novom pristupu, te aspekt održivosti koji se mora imati na umu pri takvoj vrsti posla. Osim očuvanja estetskih komponenti, kulturno nasljeđe mora u određenoj dimenziji korespondirati sa suvremenosti. Kroz rad na obnavljanju kulturnog nasljeđa javlja se mogućnost razmjene informacija i transfera znanja te za definiranje mehanizama zaštite modernog arhitektonskog nasljeđa.

Nakon Lejle Hadžić govorio je **Drago Pilsel**, novinar i teolog, koji je započeo svoje izlaganje citatom kardinala Kuharića: "Ako je moj protivnik spalio moju kuću, ja neću zapaliti njegovu! Ako je razorio moju crkvu, ja neću ni dirnuti njegovu, dapače, čuvat ću je. Ako je napustio svoj dom, ja neću ni igle uzeti iz njegova! Ako je ubio moga oca, brata, sestru, ja neću vratiti istom mjerom nego ću poštovati život njegova oca, brata, sina, sestre!" (iz propovijedi zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Kuharića, u Petrinji, na blagdan sv. Lovre, 10. kolovoza 1991.), te je nakon njega zaključio da ono što je kardinal Kuharić propovijedao '91 nije poštivano gotovo nigdje. Postavio je pitanje ako su među nama bili mogući Vukovar, Srebrenica i Sarajevo, ili Škabrnja, ili Mrkonjić grad, i k tomu još, ako se i dalje pronalaze načini da se negiraju ti i njima slični zločini ili da se pronalaze mehanizmi njihova relativiziranja (kako to upravo čine neki Hrvati), nadasve upiranjem prsta na tuđe zlo, čemu onda još kršćanstvo, čemu kršćani na našim prostorima?

Postoji veliki broj pojedinki i pojedinaca koji su uložili sebe u različite mirovne programe. Neki su ovdje među nama i oni su sasvim sigurno naša savjest. Prvo što je želio konstatirati jest da su oni govorili dok su crkve šutjele. Ali, nije baš sasvim točno da su "crkve šutjele". I u najgorim je vremenima bilo glasova razuma, glasova poput ovog citiranog na početku ovoga kraćeg referata. Istaknuo je da je krajnje je vrijeme da se kršćanske crkve i druge vjerske zajednice na području bivše Jugoslavije, počevši od ovih u našoj državi, pokažu kao zajednice priznanja krivnje – i to ne samo tako što će priznati vlastitu krivnju, nego dopuštajući da sva krivnja svijeta padne na njih – jer bez toga će one i dalje, ispražnjene od kršćanske biti, umjesto da budu predvodnice društveno-političke obnove biti njezin najveći kočničar.

Sukobi, osobito u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, poput mnogih suvremenih oružanih sukoba, bili su sukobi zasnovani na identitetu, rezultat spora između grupa društva osnovanog oko zajedničke kulture. Kulturni i vjerski spomenici su posebno bili meta na obje strane, kao vizuelni simboli koji pripadaju drugoj grupi. Sarajevska vjećnica, dubrovačka jezgra, Stari mostarski most, manastir Žitomislić, Ferhad-pašina džamija, odnosno Ferhadija u Banja Luci... uništeni su jer je cilj rata bio i pojačati učinke etničkog čišćenja, zatiranjem tuđih simbola i identiteta. Iako se tradicionalni načini za rješavanje sukoba uglavnom prilagođavaju tako da se otklone razlike u interesu između zemalja ili grupa, za sukob zasnovan na identitetu potreban je novi pristup. Zaštita kulturne baštine, tako se pokušalo na Kosovu postala je suštinski dio procesa izgradnje mira. Naveo je primjer rušenja Ferhadije u Banjoj Luci, kada je 1997. posjetio tamošnje preostale muslimane i prisustvovao molitvi u

improviziranom prostoru pored ruševina Ferhadije. Hinjena religioznost je dokazala da ne postoji niti jedan politički interes kojeg ne bi mogla pokriti religijska ideja te da, nažalost, u tome su svoj udio imali i sudjeluju i mnogi vjerski službenici ali i vođe. Za kraj je Drago Pilsel istaknuo da smatra da bi nevladin sektor trebao prestati ignorirati vjernike, a osobito one koji su mirotvorno jako usmjereni. Izgradnja mira moguća je jedino na temelju pune ravnopravnosti i vrijednosti svake osobe, u neprestanom traženju slobode i pravednosti, glavne su poruke svetih knjiga naših religija. Vjerska učenja isključuju bilo kakvo uzdizanje jedne nacije nad drugom, svaku mržnju prema pripadnicima drugih identitetskih zajednica te izazivanje straha od drugih i drugačijih ljudi. Istaknuo je kao primjer dobre prakse rad Gorana Božičevića u Pakracu te je iskazao veliku spremnost na pomoć i sudjelovanje u daljnjem osmišljavanju programa SENSE.

Goran Božičević, iz MIRamiDA Centra, osvrnuo se na početke svoga angažmana u Antiratnoj kampanji Hrvatske te na osnivanje Volonterskog projekta Pakrac 1993.- 1997. Ono što smatra bitnim za izgradnju mira jest stvaranje infrastrukture u kojoj je nenasilje moguće. Slijedom iskustava iz Volonterskog projekta Pakrac u koji su dolazili mladi ljudi iz velikog broja zemalja i radili različite fizičke poslove, istovremeno komunicirajući sa lokalnom zajednicom. Svakodnevna komunikacija i uklopljenost u život lokalne zajednice bio je jedan od osnovnih preduvjeta da budu prihvaćeni; dijeljenje sudbine i neimaštine građana pakraca. Stoga je Goran Božičević istaknuo nekoliko bitnih komponenti u radu s mladima; biti na licu mjesta i dijeliti zajedničke nedaće s lokalnim stanovništvom, te baviti se fizičkim radom. Kao potkrijepu svoje tvrdnje ispričao je nekoliko primjera u kojima su se sudionici do početka rada verbalno vrlo intenzivno sukobljavali, da bi nakon odrađenog fizičkog rada, umorni sjeli zajedno i u miru nastavili razgovor.

Mirzah Fočo, član Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je institucija Bosne i Hercegovine uspostavljena na osnovi Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i Odluke o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika koju je donijelo Predsjedništvo Bosne i Hercegovine 2001. godine. Komisija između ostalog zastupa interese Bosne i Hercegovine u vezi sa potpisivanjem i provođenjem međunarodnih konvencija; odlučuje o kandidaturi nacionalnih spomenika za upis na Listu svjetske baštine (UNESCO) i Listu 100 najugroženijih spomenika (WMW) i sl.; angažira eksperte za potrebe Komisije. Bosna i Hercegovina se uključila u projekt uspostavljanja europske mreže o kulturnom nasljeđu (EUROPEAN HERITAGE NETWORK – HEREIN) 2005. godine. Projekt je pokrenulo Vijeće Europe 1999. godine i okuplja tijela državne uprave europskih zemalja zadužena za zaštitu kulturnog nasljeđa (do sada su uključene 46 europske zemlje). Ciljevi projekta su olakšati pristup kulturnom nasljeđu i informacijama o nasljeđu uz pomoć suvremene informacijske tehnologije i osigurati stalni interaktivni informacijski sustav o kulturnom nasljeđu namijenjen kako upravnim tijelima, stručnjacima i ostalim sudionicima u djelatnostima zaštite kulturnog nasljeđa, tako i najširoj javnosti.

Panel IV.: Protiv zatiranja sjećanja – povezivanje podijeljenih društava kroz učenje o povijesti i sjećanju

Moderatorica **Maja Dubljević** istaknula je u uvodnoj riječi da u *Documenti* postoji vrlo jaka svijest o tome da je nemoguće baviti se procesom suočavanja s prošlošću bez da se dotakne obrazovni sustav, tj. nastavi povijesti. Istovremeno postoji i svijet o tome kako funkcionira obrazovni sustav u Hrvatskoj te kolika u njemu postoje ograničenja za rad. Stoga su očekivanja *Documente* u ovom polju svoga djelovanja realistična.

U toj realističnosti *Documenta* je kroz dosadašnju organizaciju različitih skupova, studijskih putovanja i seminara za nastavnike/ce povijesti skupila određeni broj nastavnika i nastavnica koji posjeduju golemi entuzijazam i znanje i spremni su na uvođenje inovativnih metoda u nastavi povijesti često puta i po cijenu izlaganja ne baš prijateljski naklonjenoj okolini.

Prvi od govornika je bio **Vjeran Pavlaković**, izvanredni profesor Odsjeka za kulturalne studije Sveučilišta u Rijeci. U svojoj je prezentaciji na akademski način nastojao pokazati neke prakse kulture sjećanja bez ulaženja u ideološke komparacije. Pritom se poslužio usporedbom odnosa prema spomenicima i kulturi sjećanja u Španjolskoj i bivšoj Jugoslaviji. Kroz prezentaciju je nastojao pokazati da *top-down* pristup rekonstrukcije događaja nije uvijek uspješan u rješavanju post-konfliktnih problema, i da trebamo biti svjesni toga. *Top-down* pristup predstavio je kroz režimski diktat vezan uz memorijalizaciju. Kao jedna od primjera post-frankističke memorijalizacije naveo je primjer Murala koji je 1996. podignut u Gernici a prezentira poznatu Picassovu sliku o uništenju Guernice za vrijeme Španjolskog građanskog rata, kada su njemački zrakoplovi bombardirali grad kako bi dali podršku generalu Francu.

Zatim je prikazao neke od spomenika vezanih uz NOP iz razdoblja jugoslavenskog socializma u kojima se očituje utopijska vizija vezana uz ideale koji su u vrijeme bivše Jugoslavije bili društveno proklamirani. Također se osvrnuo na monumentalne memorijale koji su uništeni tijekom i nakon rata 90.-ih koji neće zbog različitih razloga dočekati rekonstrukciju. Oko rekonstrukcije memorijala najčešće postoje prijepori i kontroverze za koje društvo mora biti iznimno zrelo kako bi ih prevazišlo. Ostaci uništene kulturne i vjerske baštine pritom vrlo često ostavljaju dojam scene na kojoj se odvijalo neko kriminalno djelo (*crime scene*), te se često može postaviti pitanje šta ti ostaci simboliziraju. Naveo je primjer vodotornja u Vukovaru. Na tragu toga, govorio je i o pojavi „mračnog turizma“ (*dark tourism*), koji vrlo često sadrži krajnje morbidne elemente u ideji i provedbi. Pokazao je i kategorizaciju „mračnog turizma“ uz koju su vezani pojmovi kao što su: užas, patnja, strah, tortura, mučenje, opasnost i t.d.

Kao pozitivni primjer je naveo muzej Lipa pamti, koji funkcionira kao mjesto edukacije i suradnje. Pitanje kojim je završilo njegovo izlaganje naslanja se na dilemu trebaju li memorijali imati svrhu rekonstrukcije (određenog stradanja, odavanja počasti i t.d.) ili biti usmjereni na pomirenje. Na tragu toga predlaže neke okosnice oko kojih bi se kultura sjećanja trebala vrtjeti kako bi imala pozitivnu društvenu ulogu; treba se raditi o mjestima otvorenim za pluralistički dijalog, inicijative za memorijale moraju biti u uskoj vezi sa lokalnom zajednicom (*bottom up* pristup), memorijali bi trebali imati multietničku komponentu, građani bi u što je moguće većoj mjeri trebali direktno sudjelovati u razvijanju kulture sjećanja.

Nakon Vjerana Pavlakovića svoja su izlaganja imali **Igor Jovanović**, Osnovna škola Veli vrh/Euroclio i **Igor Šaponja**, Ekonomska škola, Pula.

Igor Jovanović je kao nastavnik povijesti iznimno aktivan u promicanju i provođenju inovativnih metoda u nastavi povijesti, ali je prisutnima izložio i niz problema s kojima se nastavnici susreću unutar sistema. Istaknuo je da uvodeći nove metode i prezentirajući učenicima sadržaje na multiperspektivan način vrlo često ugrožavaju svoj posao i egzistenciju te da se u suradnji s nastavnicima to treba imati na umu.

Igor Šaponja prisutnima je dao pregled memorijala u Istri i prezentirao njihovu sudbinu tijekom rata 90.-ih.

Obojica su naglasila da je različitost Istre u odnosu na ostaledijelove Hrvatske u tome da su Istrijani tijekom Drugog svjetskog rata strahovito stradali i da je sjećanje na to stradanje previše prisutno među narodom Istre da bi pristali na potiranje i izvrtanje tog sjećanja. Stoga su kao reakciju na pojedine revizionističke tendencije koje su se javile nakon osamostaljenja Hrvatske reagirali prkosom.

Aida Vežić, regionalna koordinatorica Balkanske mreže muzeja, koja je nastala iz Fondacije Kulturno naslijeđe bez granica (CHwB). Fondaciju su osnovali švedski eksperti u oblasti kulturnog naslijeđa, što je bila reakcija na masovno uništavanje kulturne baštine na području zapadnog Balkana. Vremenom se polje djelovanja proširilo na područja gdje je kulturna baština uništena uslijed rata, nemara, ljudskim ili prirodnim faktorom. Balkanska mreže muzeja se bavimo zaštitom, promocijom i očuvanjem kulturne baštine, ali se zalaže i za jednako uživanje svih članova društva u kulturnim dobrima koja im pripadaju. U posljednjih 20 godina realizirali su projekte u zemljama naše regije, ali i na Tibetu, u Bjelorusiji, Keniji, te Siriji. Imaju svoje urede u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Švedskoj. Kroz aktivnosti koje realiziraju pokušavaju podići društvenu svijest o univerzalnosti kulturne baštine, njenih vrijednosti ali i uloge svakog pojedinca u očuvanju i zaštiti kulturnih dobara koja su naslijeđena od prethodnih generacija.

Okrugli stol: Kreiranje prostora za dijalog o naslijeđu i prošlosti: mogućnosti suradnje i daljnji koraci

Konferencija je završila okruglim stolom naslovljenim *Kreiranje prostora za dijalog o naslijeđu i prošlosti: mogućnosti suradnje i daljnji koraci* koji je moderirala Vesna Teršelič. Sudionici su raspravljali o daljnjim mogućnostima i idejama vezanim uz razvoj SENSE, Centra u Puli. Neke od ideja su bile vezane uz edukativne projekte za osnovne i srednje škole. Kako je Documenta već tiskala priručnik *Kako kreativno pristupiti nastavi povijesti* u kojem su na temelju regularnih metodičkih zahtjeva obrađene metode prijenosa znanja i uključivanja učenika u teme vezane uz uništavanje kulturnog i vjerskog naslijeđa i otpora, to je prvi korak iz kojeg nastavnici povijesti mogu raditi daljnju prilagodbu za provedbu nastave.

Potom je bilo razgovora o implementaciji informacijskog sistema, o potrebi sređivanja i arhiviranja prikupljenog materijala.

Jedan od naglasaka stavljen je na to da je potrebno napraviti dugoročno planiranje Centra jer je on otvoren zato da ostane, te je postignut načelni dogovor da će se pravovremeno krenuti u to planiranje.

Nekoliko sudionika je istaknulo da će pomoći pri uspostavi komunikacije s medijima te da je nužno da lokalna zajednica bude upoznata sa radom Centra.

Izvještaj napisala: Maja Dubljević